

D O S S I E R

«...COM DEPÈN EL CULTE RELIGIOSÍSSIM DE L'ORNAMENT EXTERIOR...»: LA SANTA COVA ENTRE 1660 I 1685 c.

◆
Joan Bosch i Ballbona

És evident que la Santa Cova constitueix l'indret més important de la Manresa ignasiana i un punt clau per a tota la comunitat jesuítica. Això fa que des del segle XVII la visita dels fidels hagi estat constant i continuada, la qual cosa ha motivat que l'interès pel seu embelliment s'hagi traduït en la realització d'un veritable santuari monumental. Joan Bosch, a partir de documentació inèdita o poc divulgada, mostra les vicissituds que els responsables de la Companyia hagueren de vèncer per tal d'aixecar l'edificació barroca. Realitza també una anàlisi -bàsicament cronològica- dels treballs d'ornamentació endegats entre 1660 i 1685, on hi participaren artistes de les nissagues dels Grau i els Massalva.

Sant Ignasi escrivint els *Exercicis espirituals* a la cova segons un gravat barrocc.

Devem al P. Andrés Lucas de Arbonés una succinta, però valuosa, descripció de l'estat de la Santa Cova l'any 1633, fins ara l'única que permet imaginar com era la balma després dels processos de dignificació empresos gairebé des que Ignasi de Loiola abandonà Manresa, i abans de la monumentalització que rebé a partir dels anys seixanta (1). A. Lucas de Arbonés ens explica com, aleshores, la Cova la tancava, sobre el Cardener, un mur «*con una ventana pequeña desde donde se descubren las cumbres de Montserrat*», i que tenia un paviment de rajola del blauet «*para mayor decencia y veneración de los que entran a visitar este santuario*», i un altar (ara ens ajudem de Fidel Fita) presidit per un quadre de la Trinitat (2). Damunt la Cova, segueix Lucas de Arbonés, s'hi enlairava una capella -que es va edificar l'any 1603 a expenses del bisbe Francesc Robuster- adornada per un retaule amb una tela que representa l'episodi d'Ignasi de Loiola escrivint els *Exercicis Espirituals* per inspiració de la Verge. Un quadre, ara desaparegut, que, segons el P. Nolarci, envià des de Roma el preposít general Muzio Vitelleschi i respecte del qual avui només queda conjecturar, sense esperança, si seria de tan bon pinzell com els que el mateix General de la Companyia havia fet arribar a la nova capella del Sant en el monestir de Montserrat (3).

L'any 1636, la Congregació Provincial tinguda a València va fer arribar una petició al P. Vitelleschi perquè promogués el culte universal i l'embelliment de la Santa Cova però, malgrat la resposta complaent del General («*...tengo muy en el corazón lo que representa y deseo con grandes veras se acomode con decencia aquel santuario, y no perderé la ocasión que se ofreciere del ayudarle.*»), cap iniciativa no fou impulsada (4). Haurem de suposar que tant l'esclat de la Guerra de Secessió com el clima d'inseguretat social i de penúria econòmica que l'acompanyà, estroncaren qualsevol pensament de millorar aquell àmbit per mirar d'atendre de manera decorosa la creixent afluença (sobretot des de la canonització d'Ignasi

l'any 1622) de devots -l'annua de 1625 deia, en aquest sentit, que la Cova cada dia esdevenia més insuficient per acollir els molts pelegrins que la visitaven (5). Amb tot, llegats i donacions pietoses anaven arribant i composaven, junt a les entrades ordinàries del Col·legi, una suma prou quantiosa (1.000 lliures del testament d'Anna Aimeric, 8.000 escuts donats per Don Pedro de Osorio, llegats testamentaris dels rectors Quer i Subirachs, donació de 40 lliures per part de la ciutat, etc.) com perquè, després que Alexandre VII el 1657 instituís a la Cova indulgència plenària a qui practiqués els exercicis espirituals, cap al 1660 consentissin a la Companyia fer realitat un antic desig i tirar endavant un ambiciós projecte de monumentalització de l'àrea de la Santa Cova que, pel que fa al frontispici, no resultà decididament dinamitzat fins a l'any 1666 (6).

Just el lliurament ja esmentat l'any 1661 de 40 lliures per part de la ciutat als jesuïtes «*atenent y considerant que dit pare Rector fa un suntuos edifici de la Santa Cova del Patriarcha S. Ignasi, fundador de dita Companyia...*», demostra que ja eren planejades les obres tant de la Casa d'Exercicis com de la torre damunt la capella i també, possiblement, les del frontispici que tendim a entendre dins un esforç monumental unitari i sincrònic. Tanmateix dues referències monumentals: la primera, un pagament a un mestre de cases al final del 1664 per les feines a «*... la cova de sant Ignasi en lo principi de les obres de la Casa i Torra*»; i la segona, els pactes entre el rector del Col·legi manresà i els mestres de cases Miquel i Jaume Massalva del final de l'any 1665 per l'obra «*d' un mur de pedra y cals en la cova ahont sant Ignasi estigue retirat, des del fonament de la obra ferma fins alt sobre la cova a una rocha que esta cenyida de una eura ab dos cordons de pedra picada y cantonada tambe de pedra picada que fassa unio ab altre paret comensada per la galeria...*»; semblen dir-nos que tan ambiciosa fàbrica era aleshores encara en estat embrionari (7).

Potser sigui aquest el moment adequat per evocar un text que pro-

cedeix de l'arxiu romà de la Companyia i que demostra com, malgrat l'entusiasme que impulsà l'empresa des del 1660, les bases econòmiques que havien de suportar-la no resultaren prou sòlides. Davant una evidència tan punyent el Col·legi (recuperant els termes de l'antiga petició del 1636) decidí mirar d'engrescar en aquell gran propòsit tota la Província aragonesa, primer, i des del 1665 tota la Companyia, ja que l'indret que miraven de solemnitzar era el bressol de l'orde i que, entre d'altres raons, el seu embelliment aniria «*...en favor de la glòria del Santíssim P. N. Ignasi...*» (8). El document romà -una sol·licitud del rector de Manresa al pare G.P. Oliva, preposít general, perquè tota la Companyia es comprometés en la costosa iniciativa mitjançant la tramesa de donatius- sembla fer al·lusió a un programa encara no materialitzat i es fa precís en desvelar el procediment de financiació -excepcional i només justificable per l'interès «*universal*» de la coveta-, les motivacions de l'esforç i les expectatives d'una empresa devota de semblant volada. Col·lateralment, el text aporta notícies interessants sobre la ciutat i el seu culte envers la Cova i sobre la visió que la Companyia tenia de la polèmica amb els Caputxins entorn de la «unicitat» de la Santa Cova -afirmada pels primers i negada pels segons-, segurament un dels factors desencadenants dels processos d'ornamentació de la Cova autèntica. Un conjunt de moltes raons legítima que el reproduïm íntegrament:

«*1 de setembre del 1665. Francesc Xavier Cabriol, que el nostre Pare supliqui que els Col·legis de la Companyia donin almoïna per adonar la Santa Cova.*

Reverend en Crist Pare:

D'acord amb la meua immerescudament encomanada tasca, la cura i el govern d'aquest Col·legi de Manresa, som impel·lits per la urgència d'un afer que, però, no és exclusiu del Col·legi ni de la Província aragonesa sinó que pertoca a tota la nostra Societat.

No dubto que la Nostra Societat venera els brillants començaments de la Santetat que el Santíssim Pare

Ignasi va fer brillar pel cel i la terra i com que estic convençut que és en el cor de tots la consciència que els fonaments de tan Divina Fàbrica es consolidaren sobre les pedres de la Cova de Manresa, la qual avui dia ens dóna testimoni de l'après, i de la rigorositat de la penitència, dels gemecs, de les llàgrimes i de les oracions continuades en què dia i nit ell va viure fora de si, constantment, més per a les coses divines que per a les humanes. Aquí el nostre sant Pare Ignasi va ser instruït en els primers aprenentatges pels quals va obrir l'ensenyament de la sapientíssima Virtut que tot el món va admirar. Aquí va escriure, encara que rude, aquell llibre dels Exercicis inspirat per la Verge Santíssima que li va aparèixer en trenta-tres ocasions mentre ell s'exercitava en la contemplació. En aquest mateix lloc va compondre un altre llibre diví sobre la Trinitat.

Ningú no dubta que això és una joia per a tota la seva Societat, i tampoc no hem de dubtar que cal promoure tan sagrada memòria venerable per a tots amb un singular culte, de manera que amb el seu exemple ensenyi els altres. Per això volem ornar-la suportant-t'ho amb despeses comunes, encara que tan justa gratitud envers el santíssim Pare afectés tota la societat i, com si diguéssim, l'origen d'aquesta. Així hem volgut fer resplendent amb il·lustre decor el bressol de la nostra Companyia, que allí va rebre els primers contorns, i el lloc on va vessar els primers raigs aquest sol brillantíssim que ha abraçat tot el món.

Però, malauradament, no resplendeix cap esperança per part dels habitants encara que siguin donats al culte de la Sagrada Cova, especialment per la gran quantitat de miracles que n'han rebut; sobretot, de la sorra recollida de les seves contrites pedres. La ciutat, en efecte, abunda de gent humil i, per tant, miserable -encara que compta amb algun noble- i precisament per això fou elegida pel Santíssim Nostre Pare, per exercir la pobresa entre els pobres, i s'exclamen sovint tant els locals com els forasters que consentim que la Cova resti sense

cap ornament, la qual cosa la fa menys famosa, i semblar menystinguda i poc preada, de manera que només la visiten els locals, i ni crida la gent, ni advoca la seva veneració.

A aquestes justes lamentacions i reptes punyents llençats contra la Societat ens és obligat respondre.

Ha d'aprendre la nostra Societat del model dels altres ordes que amb el seu exemple ens il·lustren. Així veiem quanta cura tenen a ornar magníficament els records dels seus fundadors i dels seus altres sants, fins i tot sufragant-ho amb despeses públiques. No ignora la vostra Reverència com els Pares Cartoixans van aixecar una règia fundació a la gran Cartoixa perquè jutjaren que el lloc on havien estat establerts els fonaments de la seva Religió mereixia ésser edificat i adornat, contribuint-hi amb els seus propis cabals (per bé que hi concorregué un rei generosíssim), reconeixent, ja que era per a la seva glòria i que era cosa convenient a la casa mare de tot l'orde, que calia alimentar-la no d'obsequis externs sinó de les mateixes despeses dels fills. A més els mercedaris que tenen la base de la seva religió a Barcelona han decidit aixecar alguna cosa gran que es compondrà, més enllà dels diners que han rebut d'entrades comunes, amb els béns donats per totes les cases de la seva religió. Així de dia en dia han erigit el seu ornament ja que, en efecte, aquells pares coneixen molt bé com depèn el culte religiosíssim de l'ornament exterior. I quin gran exemple ens donen els mateixos PP. Caputxins que en el Concili Provincial de Manresa del 1664 van establir a partir de les despeses comunes i gastant les almoines recollides arreu pel seu orde (i, de passada, buscant-nos brega) adornar magníficament la cova que perversament s'havien construït de fusta i que des de fa poc pretenen va ésser aquella on el S.P. Ignasi va continuar els seus començaments a la Santedat i sobre la qual pretensió es mantenen fermes havent enviat a Roma aquells que en donin raó a la Seva Santedat i al seu Generalíssim. Ho sostenen, àdhuc, oposant-se-nos i impeding-nos l'entrada, arrogant-se el camí reial que baixa a la Sagrada Cova. A

favor d'aquest voler mouen un plet públic a Barcelona i miren de procurar-se els camps veïns, no fos que mai poguéssim tenir cap poder en el culte i l'ornat d'aquella cova santíssima. És una competència que va permetre el Senyor tal com crec (la qual cosa retenen també els seculars de la Societat benemèrita) per tal que la nostra devoció a la cova fos posada a prova i perquè desperetés del seu son.

Sacsejat per tals fets, aquest antic col·legi de Manresa va indicar-ho tot plegat a la congregació provincial tinguda a Barcelona l'any 1665 i va semblar a tots sense discrepar que havíem de proposar al Pare General, a qui descendien les nostres súplices perquè es dignés a exhortar tots els Col·legis de la Societat que per a una vegada només donin almoines per devoció segons l'arbitri de cadascun. Aquest afer, l'he volgut fer arribar de manera ben manifesta a la vostra Reverència, a qui, de la mateixa manera que ho hem exposat, demanem que no deixi de cooperar en el temps futur per devoció en favor i en nom de tota la Societat, i en favor de la Glòria del Santíssim P.N. Ignasi, socorrent la pobresa i, també, la devoció i la veneració de tan sagrada cova. Esperem que l'afer caigui tot en el desig de la Vostra Reverència a major glòria de Déu. Preguem ser recomanats en els vostres sants sacrificis i oracions per tal que a tots nosaltres ens reconeguïn en la posteritat com a servents vostres i a mi, principalment, com el menor de tots. Adéu. Tingueu Salut.»

Resposta del Reverend Pare Giovan Paolo Oliva, preposít general de la Societat de Jesús, a les Peticions de la Congregació Provincial d'Aragó de l'any 1665: «A la 4a. El col·legi manresà prega que sigui donada, per ornar la Cova del S.P. N. Ignasi, una almoina per una sola vegada per part de la Casa en particular i dels Col·legis de la Societat.

Resposta a la 4a. Sobre l'almoina per ornar la cova del Santíssim Pare Ignasi, puc respondre que jo sempre he estat molt inclinat a les obres en especial pietoses i pròpies de tota la Societat i ja gairebé m'havia decidit en el sentit exposat, però havent sor-

git dificultats gens lleus per la gran penúria i pels deutes que angoixen totes les Províncies i gairebé tots els Col.legis em vaig veure obligat a no poder fer arribar d'immediat el meu desig a tothom, ni la demanda del col.legi de Manresa. He escrit tanmateix a les Províncies Índiques i he encarregat als Provincials que les col.lectes reunides per tots els col.legis les enviïn al procurador sevillà de les Índies i tinc una gran esperança que s'enviarà de les Províncies de les Índies tal suma de diners que seran suficients per ornar decentment la Sagrada Cova i perquè això sigui manat a la més ràpida execució altra vegada ho impel.liré. Roma, 30 de març del 1666» (9).

És raonable pensar, a partir del contingut del text anterior, que l'obra del frontispici prengué forma des d'aquell any del 1666 -la data de l'angle del mur, que seria un argument prou sòlid si tenim present, a més, que en altres obres d'escultors manresans aquest tipus de dates assenyalen el moment del principi de les feines (10). Cap document fins ara no ha descobert el nom del projectista de la gran cortina escultòrica, però resulta una hipòtesi raonable associar-la a Joan Grau -és seva la ma de l'estatuària-, col.laborant amb Jaume i Miquel Massalva, que ja s'havien relacionat amb la iniciativa jesuítica. De fet, el frontispici no sembla pensat per un projectista «culte» -a la manera dels arquitectes lligats a l'orde-, i sí el disseny d'un mestre que solucionà el repte amb poca desimboltura arquitectònica però, en canvi, amb un aclaparador èmfasi escultòric. De retop, una futura confirmació de la possible intervenció dels Massalva consolidaria la importància d'aquests mestres de cases com a tracistes -foren també els autors de la traça de la portada de l'església de Poblet- a més de crear un argument sòlid per gosar associar-los també a l'obra de la magnífica capella del Santíssim de Santa Maria de la Seu -si acceptem com a suficient la prova fonamentada en la comparació entre les pilastres amb plafons d'ambdós conjunts.

La factura de Joan Grau -i no la del jove Francesc Grau- és evident en les feines d'escultura i en el re-

ptori ornamental (clarament coincidents amb el to de les obres contemporànies que els Grau feien per als Cardona i Sogorb a Poblet) i el seu seguiment i una lectura lògica del projecte permeten dibuixar l'evolució del conjunt. Així hauríem de pensar que, entorn del 1666, Joan Grau i els Massalva aixecaren una autèntica façana lateral per a la Santa Cova amb accés des del portal de carreus encoixinats -visible encara en fotografies anteriors a la reforma del principi del segle XX. La conformarien l'envà lateral i els cinc frontals enlairats damunt un fonament de termes masculins -gramaticalment il.legibles i amb connotacions que podrien anar des de la severitat dels darrers al caràcter pecaminós i explícitament negatiu dels altres (sobretot els que s'han batejat com Luter i Calví)-, i encimbellats per un coronament amb àngels músics i bustos d'emperadors -que adornaven l'obra amb la seva virtut i noblesa- i simètricament distribuïts a banda i banda del que actua com a centre temàtic, aquell de l'exposició del Sol radiant, emblema de la Companyia.

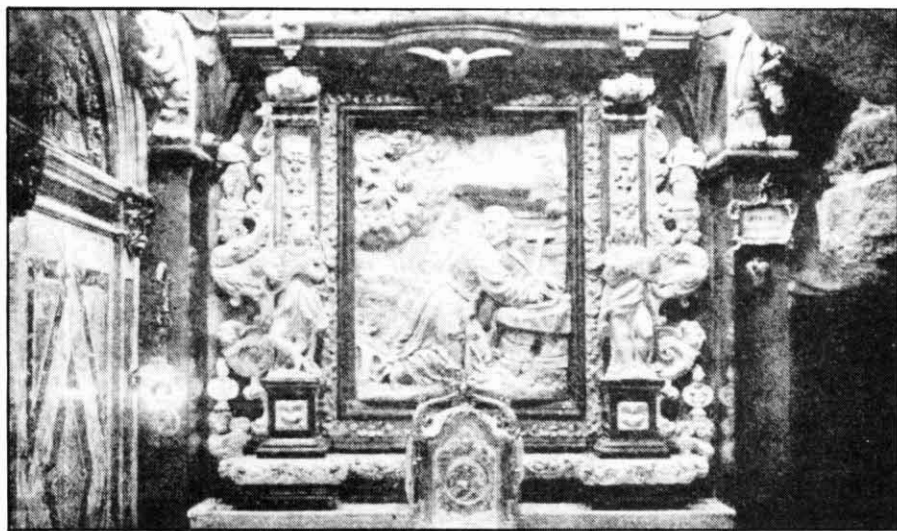
Cronològicament el pas següent dugué Joan Grau i Miquel Massalva -ara en tenim proves documentals- a treballar units en l'ornamentació de l'interior l'any 1671. La notícia l'havíem publicat però no, en canvi, el text notarial de la concòrdia:

«Dia 3 de maig del 1671.

Sobre la fàbrica del retaule faehedor en la cova del gloriós sant Ignasi de la present ciutat de Manresa o tenor d'aquella. Segons la trassa estàfeta per dit retaule la qual trassa està firmada pels infrascrits Pare rector i mestre Joan Grau, pren una còpia d'ella dit Pare i l'altre dit Grau, per i entre les parts infrascrites s'han fet els pactes següents:

Primerament, Joan Grau, escultor, i Miquel Massalva, mestre de cases, ciutadans de Manresa, per les 500 lliures que a baix en un altre capítol los promet donar lo infrascrit Pare rector, convenen i en bona fe prometen al dit Pare Ramon Brocà, rector del Col.legi de sant Ignasi de la present ciutat i a dit Col.legi que de assi lo die de sant Mateu del mes de setembre primer vinent, dit mestre Grau se obliga a fer la obra de dit retaule i cimbori de pedra blanca de Sarreal, tot lo que en dita trassa de dit retaule i cimbori està assenyalat de aiguada groga; i dit mestre Miquel Massalva ha de fer de pedra negra tot lo que en dita trassa està assenyalat de aiguada negra; i dit mestre Miquel se obliga també en donar, posar i assentar en son lloc en dita conca dit retaule i cimbori, tant lo que toca a negre com a blanc a costes i despeses amb obligació dels seus bens i de l'altre d'ella a soles, tant mobles com immobles, etc.

Item dit Pare rector de dit Col.legi convé i en bona fe promet donat per dita fàbrica de dit retaule i cimbori a dits Joan Grau, escultor, i a dit mes-

Antiga fotografia del retaule de marbre de la Santa Cova, obra dels escultors Joan i Francesc Grau i Josep Sunyer (segles XVII - XVIII). (Del llibre *Recuerdos ignacianos en Manresa del pare Ignasi Puig*)

tre Miquel Massalvà, 500 lliures de moneda barcelonesa pagadores, ço és, a dit mestre Grau 275 lliures i a dit mestre Miquel 225 lliures, las quals promet pagar en la forma següent: ço és, lo die present cent lliures a quiscun d'ells, lo die de sant Ignasi primer vinent a dit Grau 75 lliures i a dit mestre Miquel 50 lliures, i lo die acabaran de assentar tot dit retaula, 100 lliures a dit Grau i a dit Massalvà 75 lliures en compliment de dites 500 lliures. Per ço los ne obliga tots los bens dit Col·legi. Testimonis cridats a la firma formen, el magnífic Jaume Rius, doctor en medicina, i Jaume Bagà, fuster, ciutadans de Manresa. S'exten àpoca de 100 lliures en presència d'ells. Els mateixos testimonis» (11).

Fou una intervenció afortunada (de «primorosa mano» segons una descripció del 1684) tant per la solució d'un retaule «a la italiana» coronat per un petit cupulí el·líptic que dona un aire microbasilical al reduït ambient, com per la factura de l'alabastre (anys després continuada en l'ara de l'altar actual). Joan Grau hi hagué de representar l'episodi que proclamava el sentit de tot el projecte manresà, el de sant Ignasi escrivint els *Exercicis* per inspiració de la Verge, una escena que, per F. Fita (que sembla deduir-ho, però, només de la descripció de A. Lucas de Arbonés), reproduïa el quadre que M. Vitelleschi va fer arribar a la Cova l'any 1625 des de Roma (12). Una interpretació que, considerant que res no sabem de l'hipotètic model mencionat per Fita, tal vegada caldria, en endavant, considerar al costat de la hipòtesi que Grau tingués constància per a la seva composició -afegint-hi un descriptiu fons absolutament i «científicament» manresà- de la làmina 21 de la *Vila Beati P. Ignatii* de Ru-bens-Barbé (13).

Paral·lelament a les feines de l'interior es degué decidir l'afegiment d'alguns cossos més a la nova façana per formar un vestíbul a la Coveta. Encara que Creixell raonà destrament que aquest no s'annexà fins als anys 1730-1740 -basant-se en les declaracions dels testimonis del plet amb els Caputxins-, l'obra mateixa s'entossudeix a matisar-lo, ja que de nou és la mà de Joan Grau la que hi ha al

vestíbul. Els termes grotescos que sostenen el desafortunadíssim afegit a la feixuga façana original són de la mateixa mà que els realitzats en l'empenta del 1666, i gairebé tan acabats com aquells. Això no obstant, la resta del material escultòric d'aquests cossos ofereix un aspecte inacabat, d'una sorprenent deixadesa. Tot podria permetre conjecturar que l'afegit mecànic fou encarregat a Grau després d'haver tancat el nucli original de la fàbrica, però dificultats que desconeixem -l'any 1683 una dada de Sarret demostra que van parar l'obra-, o la mort de l'escultor el 1685, deixaren l'ampliació només iniciada al nivell del basament o, senzillament, amb algunes de les escultures acabades i les altres tot just esbossades al taller de l'escultor, esperant que els successors -F. Grau o Joan Grau II- les lliuessin al client perquè aquest es fes càrrec d'encastar-les al frontispici quan l'obra es continués, encara que fos ja entrat el segle XVIII.

L'afegit del vestíbul, lluny d'amplificar l'efecte grandiloqüent però efectiu del projecte original, el desvirtuà. Segurament la part de l'empresa realitzada entorn del 1666 fou la que millor va expressar els propòsits que alenaven en la suntuosa fàbrica i que tan clarament descobria el text del 1665: glorificar, com havien fet tots els ordes en casos semblants, el bressol de la Companyia («el lloc on va vessar els primers raigs aquest sol brillantíssim que ha abraçat tot el món»); monumentalitzar decorosament l'indret on Ignasi va iniciar el camí vers la santedat; promoure'n la memòria; i excitar el culte dels devots a través d'aquest imponent, aparatós i expressiu «ornament exterior». La ciutat quedava connotada per un nou centre monumental que la convertia en una cita indefugible dins el món de l'espiritualitat jesuítica.

NOTES

1: LUCAS DE ARBONÉS R.P., Andrés: *Vida de S. Ignaci*, 1633, cfr.- FITA, Fidel, *La Santa Cueva de Manresa*, Manresa, 1872, pàgs. 110-111. Les obres a la Cova abans dels processos d'embelliment del 1666 els han descrit entre d'altres, FITA, *op. cit.*: NONELL,

J., *La Cueva de S. Ignacio en Manresa*, Manresa, 1919; o CREIXELL, J. *San Ignacio de Loyola*, 2 vols, Barcelona, 1922.

- 2: FITA, *op. cit.*, pàg. 113.
- 3: Sobre la relació dels jesuïtes amb Montserrat vegeu BATLLORI, Miquel, «La Companyia de Jesús: Documents esparsos de Roma, Madrid i Bogotà», *Miscel·lània Anselm M. Albareda*, vol. I, Montserrat, 1962, pàg. 77. Per la citació de I.P. Nolarci, cfr.- FITA, *op. cit.*, pàg. 49.
- 4: Archivium Romanum Societas Iesu (ARSI), *Congregacions Provincials*, v. 64 (1633 - 1638), València, 1636, ff. 118 vº, 153, 154, 158 i 182.
- 5: Per a la notícia de l'ànua cfr. BORRÀS i FELIU, Antoni, «Establiment dels Jesuïtes a Manresa, segons els documents de l'Arxiu General de l'Orde a Roma (1599-1638)», *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, vol. I, *Assemblea Intercomarcal d'estudiosos a Manresa*, Manresa, 1984 (però de 1981), pàg. 175.
- 6: Per a les dades sobre les donacions i les bases econòmiques seguim FITA, *op. cit.* pàgs. 117-118; i SARRET i ARBÓS, Joaquim, *Art i Artistes Manresans*, Manresa, 1919, pàgs. 64-65.
- 7: La primera és a l'AHCM, Agustí Vilades, *Esborrany de 1663-1664*, 24 de novembre; la segona, també a AHPM, Benet Font, *Esborrany del manual del 1665*, s.f., 15 de novembre.
- 8: Vegeu nota *infra*.
- 9: ARSI, *Aragoniae 23, Història de les Fundacions 1561-1702. I*, f. 249; i ARSI, *Congregacions Provincials* vol. 76, anys 1663-1669, f. 86. La traducció del llatí és fruit de l'intel·ligent i impagable esforç de Jaume Turró, el text final resulta d'una adaptació dels dos documents complementaris citats -el primer sembla una síntesi del segon.
- 10: De l'empresa de la Santa Cova n'hem parlat tant a *L'obra escultòrica de Joan Grau -tesi de Llicenciatura*, Barcelona, 1987 (inèdita), com, recentment, a *Els Tallers d'escultura al Bages del segle XVII*, Caixa d'Estalvis de Manresa, Manresa, 1990. El que segueix hi remet, i n'és una matisació d'acord amb les noves dades que subministrem.
- 11: AHCM, Isidre Terrats, *Esborrany del manual de l'any 1671*, full soït, 3 de maig.
- 12: La «primorosa mano» surt mencionada en el *Necrologi de Ramon Brocà*, cfr. CREIXELL, *op. cit.*, v. II, pàg. 94.
- 13: Vegeu RUBENS-BARBÉ, *Vita Beati P. Ignatii Loiolae Societas Iesu Fundatoris*, Romae, edicions de 1605/6 i de 1609/22, làmina 21, il·lustració extreta de KÖNIG-NORDHOFF, Ursula, *Ignatius von Loyola*, Berlín, 1982, ils. 362-363.

Joan Bosch i Ballbona

Departament d'Història de l'Art
Universitat de Barcelona